

El calvari de l'escriptor

Prudenci Bertrana

Senyores, amics:

No és la primera vegada que tinc l'honor de parlar-vos des d'aquest lloc. Tampoc no és la primera vegada de lamentar-me que els meus dots de conferenciant no siguin els que us mereixeu, ni els que caldria per no deslluir un moment la tasca benemèrita de la vostra entitat, a la qual han contribuït homes de més traça i més saber que no pas jo. En defecte d'altres qualitats, procuraré posar en aquesta conferència l'únic recurs que sempre tinc a mà per als casos desesperats.

Jo porto sempre en la meva barca, així que navego en els mars procel·losos dels conferenciant, el salvavides de la franquesa i de la sinceritat i no deixo d'usar-lo, però refiat, naturalment, en la providència. I la providència, en aquest cas, és la vostra atenció afectuosa.

El tema que he escollit resulta un sí és no és alarmant. El calvari de l'escriptor resulta, a primera vista, que hagi de determinar un llòbrec seguici de reflexions i planys, capaç de treure'ns la gana de sopar.

No temeu, procuraré estalviar-vos i estalviar-me emocions inútils. El calvari dels escriptors de Catalunya no s'aplanaria pas amb unes quantes llàgrimes que poguéssim vessar ací vosaltres i jo en col·laboració sentimental. Per altra part, tant em desplaui el paper de víctima com el de redemptor, i la vida m'ha ensenyat a estalviar als altres allò que m'afligia a mi.

A l'hora de començar aquesta conferència m'assalta un dubte. Parlar del calvari dels escriptors, no serà parlar d'una cosa massa sabuda i massa vella i massa axiomàtica, i àdhuc massa aprofitada per alguns, a fi de produir entendriments remuneradors? Potser sí. Però ara de poc he pogut convèncer-me

Prudenci Bertrana és un d'aquells escriptors que no fallen mai: facin el que facin acaben barallats amb tothom. La imatge que ens dóna d'ell mateix —una imatge que sembla modelada a consciència— és la d'un ressentit. També ho va ser Pin i Soler, de ressentit. Aquest, però, des del meu punt de vista, amb força menys gràcia, amb força menys capacitat creativa. Perquè a Bertrana, la veritat, el ressentiment, aplicat a la capacitat narrativa i al magistral ús que sap fer del llenguatge, el salva. Perquè, si no s'hagués sentit una víctima, si hagués viscut en pau amb el món (com Carner, per exemple), probablement tota la força de la seva escriptura s'hauria diluït en una mena de franciscanisme bla, o en un naturalisme com el de Bosch de la Trinxeria, però més d'estar per

L'etern ressentit:

JORDI CASTELLANOS

casa, sense els aires de senyor d'aquest bon home. Entre Cèlies i Claudines de la Girona menestral, sense el foc que no els deixa viure tranquil·les la conformitat provinciana. Però, a més, aquest ressentiment té un punt de partida professional: Bertrana se sent discriminat, menystingut, pel vil burgès que el menysprea, que no compra els seus llibres ni es commou amb ell. Ell. Però no «ell», persona individual escrita en minúscula i en singular, sinó «ell» com a estament, com a escriptor, artista portador d'uns valors superiors, els únics valors que poden donar sentit al viure.

Un transplantat rebel

El ressentiment tenia arrels llunyanes. Ja quan va arribar a Barcelona, al final de 1912, arrossegava l'aurèola d'escriptor satíric, rebel, incisiu, de la qual calia responsabilitzar-lo a ell. Ben lluny de la imatge de pescador de cap-grossos que en un moment determinat havia temut donar quan es movia prop dels redactors de «Vida», havia anat assumint, en unir-se al grup dels modernistes gironins, el paper d'escriptor incòmode i acusador. Recordem, només, dins Girona, el pamflet *La locura de Álvarez de Castro*, escrit en col·laboració amb un altre polemista, Diego Ruiz; i, també, el seu pas per la presó, que en una ciutat com la Girona finisecular no degué donar-li pas gaire glòria. A Barcelona, es presenta amb les dues cares, no per diferents menys complementàries: d'una banda, la de representant de les

essències de la terra (sacralitzat amb aquell «Més, més!» de Maragall de resposta a la conferència «*De les bel·leses de la Natura i del meu goig*» i confirmat amb la publicació de *Proses bàrbares*), de l'altra, la de víctima dels sectors socials empedreïts, retrògrads, de la ciutat de Girona. Bertrana s'afanyà a esbombar-ho des de les pàgines de «L'Esquella de la Torratxa», quan va sortir amb una carta al director en la qual anunciava hauria de deixar de col·laborar en la revista perquè s'hi guanyava l'animadversió dels seus conciutadans gironins (1). Era veritat? Si ho és, vol dir que els seus conciutadans el llegien ara, que publicava a l'Esquella. Si no ho era, o ho era només parcialment, a Bertrana no li va anar malament: s'hi va guanyar una fama d'escriptor satíric que li podia obrir moltes portes, les que li podien permetre professionalitzar-se amb el conreu de les lletres.

Al costat dels perdedors

El propietari de «La Campana de Gràcia» i de «L'Esquella de la Torratxa» va descobrir aquestes virtuts. I va intentar explotar-les. Al capdavant, estava atraient al seu voltant una colla de personatges que podien resultar-li prou rendibles, des d'un mític Gabriel Alomar al més mític encara Santiago Rusiñol. Bertrana, a més, va acceptar d'incorporar-se a aquesta literatura satírica, tenint a la mà un altre trumfo, el reconeixement en els cercles de l'alta cultura, aparentment segur: les col·laboracions, si no ben remunerades, sí ben reconegudes, a la pàgina literària d'«El Poble Català», a la qual ell i el grup d'escriptors gironins se sentien políticament i culturalment vinculats i des de feia molts anys havien anat col·laborant-hi. Ben segur que des de la Girona

“Heus aquí l'enemic”

Una cosa, val a dir, que difícilment podia fer des de Girona estant. Al capdavant, es va traslladar a Barcelona, deixant un deure d'ingratitude impagada al seu darrere. Marcel Robin, la veu de la literatura catalana al «*Mercure de France*», es posava de la banda de Bertrana i retreia que l'escriptor, en plena maduresa artística, hagués hagut de marxar de Girona o, el que és pitjor, que l'haguessin deixat marxar: «Ningú millor que ell havia traduït en els seus contes i novel·les, la dolorosa meditació que suggereix a tota ànima d'artista, la vella ciutat moribunda que, en plena Catalunya, evoca tan fortament l'Espanya; ningú com ell havia donat la sensació de la seva atmosfera moral tan torbadora; ni penetrat sota les apariències de mort el misteri que és la vida (...). Bertrana, que ha sapigut analitzar finalment l'encís complex de Girona, no ha estat per xo sinó un ciutadà trasplantat contra son voler i rebel, un rebel sense cap mena de “pose”» (2). En tot cas, la imatge del narrador de crueltats enriquida amb la bona dosi de salvatgisme de les *Proses bàrbares* (aquell salvatgisme que, segons el parer d'Alan Yates, constituïa l'altra gran força que el salvava com a escriptor), es barrejava —o, millor, es diluïa— darrere la imatge de l'escriptor satíric. No va trigar a completar-la amb accions concretes que van afegir-hi la fama de provocador. Narrador, salvatge, rebel i provocador: un escriptor d'èxit, ben segur, en un altre moment o en una altra societat. En la Catalunya que encara sentia l'agror d'estómac de la setmana tràgica, el pobre Bertrana duia les de perdre.

d'aquells anys, publicar costat per costat, d'igual a igual, amb Alexandre Plana, Gabriel Alomar, Pous i Pagès, Manuel de Montoliu o Joan Pérez-Jorba, deuria semblar un reconeixement definitiu, sòlid. Bertrana hi aporta articles filantròpics i literaris i, també, contes i proses (material aprofitat, sovint, d'anteriors publicacions a revistes de poca difusió). I, ben aviat, aquest diari li ofereix una secció fixa, que ell, amb l'actitud desafiant que el justificava, va titular: «Ideari bàrbre», i que va presentar el 25 de febrer de 1914; ell seria un simple traductor de les idees d'un muntanyenc «aciencat, un poc tímid i un poc estoic» que, com a «bon periodista transcendental i seriós», cerca un pseudònim. Aquest pseudònim serà, ai las!, el de «Roc», tan poc ciutadà, tan poc refinat, com va poder.

Aparentment, doncs, Bertrana trobava el seu lloc a Barcelona. Compte, però, perquè des de «L'Esquella de la Torratxa» no va trigar a anar-se fent enemics. Molts, val a dir-ho, no van saber-se empassar que Bertrana, dolgut perquè no li havia estat concedit el premi Fastenrath als Jocs Florals de 1912 (que va anar a parar a Pilar Prim, de Narcís Oller), escriviés que els seus fills «ignoren la desgràcia que han tingut a néixer a Catalunya», una frase que li va ser retreta en més d'una ocasió, especialment quan, desgràcia sobre desgràcia, el trumfo que tenia a les mans, la col·laboració fixa a «El Poble Català», se'n va anar en orris amb el pacte de Sant Gervasi entre Pere Coromines —la UFNR— i Alejandro Lerroux (3). Bertrana, òbviament, era

R. Nubla

que encara existeixen ciutadans, amb tot l'aspecte de persones intel·ligents, que estan creguts que l'escriptor posseeix una mena de pólvores de la Mare Celestina mitjançant les quals, com qualsevol prestidigitador, amb uns quants cops de ploma, converteix les quartilles en bitllets de banc. Vós rai, em deia l'altre jorn un bon senyor, vós rai, que mentre preneu cafè podeu escriure un article i adinerar-lo en qualsevol diari! Els ulls d'aquest bon senyor parpellejaven d'enveja. Déu poderós! Quants cafès no hauria pres ell de trobar-se en el meu lloc!

Podeu riure, amics meus, de la dita que assegura que una flor no fa estiu. L'opinió d'una persona, sigui de la manera que sigui, sempre és compartida per un tant per cent de mentalitat semblant. A més, àdhuc els que tenen una idea més o menys aproximada del calvari dels escriptors, no copen pas una centèsima part del seu patetisme, ni dels infinits matisos que el fan més cruel i més feixuc. L'escriptor, entre nosaltres —i una mica per tot arreu— és dut d'Herodea a Pilat, és flagel·lat i escarnit i un cop els safons se l'emmenen amb la creu al coll, no troba pas cap Cirineu ni cap Verònica i agonitza entre lladres, no pas com Jesucrist, amb un de dolent a l'esquerra i un de bo a la dreta, sinó amb un de pitjor a cada costat. L'escriptor professional, a Catalunya, gairebé no existeix, els que existeixen han d'apuntalar-se en el teatre o en el periodisme, els dos braços de la creu on, probablement, restaran clavats i on s'escolarà la seva vida, tot paladejant el fel i vinagre dels nostres jueus.

El teatre proporciona guanys, però a costa de transigir en una pila de coses.

La primera d'aquestes coses i la més greu, és la mentalitat del públic que, actualment encara, acut a les taquilles dels teatres. Després d'acontentar aqueix públic, que no sap res de literatura, cal cultivar l'empresari, el primer actor i la primera actriu. Fer un treball subterrani, llarg, constant i deixar la modèstia a la porteria del teatre o enmig dels sabatots vells dels còmics, tenir compte a adular a temps i a no abandonar la trinxera d'entre bastidors i disputar-la, si convé, a

entre els redactors i col·laboradors que van sortir del diari. Perquè, cal reconèixer-ho: fidel als seus principis ètics i polítics, Bertrana sempre era al costat dels qui perdien.

La crisi de la novel·la

A què ve tot això? La meua intenció és mostrar perquè Bertrana té, entre els seus contemporanis, una posició privilegiada per adonar-se i exposar, abans que ningú altre, allò que coneixem com a «crisi de la novel·la». Perquè la necessitat de sobreviure amb la ploma (abandonada ja, com a mínim en tant que activitat retribuïda, la pintura) el fa plenament conscient dels límits de la professionalització de l'escriptor a Catalunya. Per les seves característiques personals —autodidacte i indòmit— i per la imatge que s'havia fabricat com a escriptor, quedava exclòs, diria que amb tota mena de pronunciaments desfavorables, de les plataformes professionals dels noucentistes. Aquests se sabien, tant o millor que Bertrana, les limitacions del professionalisme de l'escriptor a Catalunya; sabien que el públic burgès culte, o no existia o era tan minso que no podia sostenir un mercat competitiu quant a qualitat. Sabien que només determinats sectors de la petita burgesia i de la menestralia llegien en català. D'aquestes limitacions, el mateix Bertrana n'era l'exemple: només per la via satírica es podia accedir a un públic ampli. O, si no, la literatura generada pels sectors patriòtico-catalanistes no anava més enllà de la producció d'una *subliteratura* feta de tòpics i *bajanades*. Si volien una literatura moderna, equiparable amb Europa, només tenien un camí: construir-la prescindint del mercat, prescindint de la demanda. En tot cas, un cop educat, civilitzat, el públic (d'aquí la importància que donaven a l'acció política i educativa de *Prat de la Riba* i la *Mancomunitat*), se li podria oferir, ja madura, aquella literatura rica, matisada, europea, que somiaven ells tant com l'havien somiat els modernistes. Però això implicava disciplina, ordre; una formació estreta de col·laboració amb els polítics. Perquè, desenganyem-nos, només les institucions públiques podien aixoplugar aquest projecte. Bertrana no tenia cap de les condicions que hauria hagut de tenir per incorporar-s'hi. Ell havia jugat la carta del públic posant l'accent en tot allò que més l'allunyava del Noucentisme. I es va quedar, per dir-ho clar, amb el cul a l'aire.

L'avantatge, per a nosaltres, és que Bertrana va assumir aquell paper d'etern descontent, de corcò, que assenyalava abans. I, amb aquest paper, ens ha ajudat a delimitar el mapa cultural de l'època, el grau de penetració social del Noucentisme i, al capdavall, aquests problemes de fons, els econòmics, professionals, de mercat, que abans esmentava. Perquè Bertrana no va estar-se d'assenyalar, sense contemplacions, en un article interessantíssim (4), on era l'enemic. O, en altres termes, quin era el problema:

«Cal que hi hagi algú que sigui el primer en dir-ho i cal que el que sigui el primer ho digui i sense arrepenir-se d'haver-ho

dit: la literatura catalana està en plena crisi. Heus aquí de quina manera més senzilla s'afirma una cosa esborronadora.

Apenes haurem començat a tocar a tritllo per nostre hermós renaixement literari que ja ens trobem que els millors escriptors emmudeixen, que la febre de publicar llibres desapareix, que ja no es troba un tros literari, d'allò que se'n diu purament literari, ni per a remei i que no ix ni un sol plaçó en tot l'espai que abarquen els ulls experimentats de la crítica, sobretot en el ram de la prosa, que ens faci concebir esperances».

Escriure, un entreteniment

Per què, aquesta situació? Bertrana apunta de dret cap al nucli mateix del problema: la funció de la literatura catalana juga dins de la seva pròpia societat i, doncs, l'estatus que se li ha conferit: «L'escriure a Catalunya és —i sembla que no porta traçat de deixar de ser— un pur entreteniment». Gràcies a això, va existir la literatura en el passat, gràcies als escriptors que pagaven contribució i que, per tant, tenien temps per escriure, perquè la bohèmia, diu, no compta: «entre nosaltres no ha passat d'un intent de paròdia i els bohemis han anat a raure amb docilitat exemplar darrere d'un taulell, i el més rebec en el despatx d'un editor on encara podia veure llibres i oir parlar d'autors i d'obres». I aquest és el resultat: «Els uns per cansanci i per no necessitar-ho, i els altres per necessitar-ho massa, s'ha deixat de produir literàriament». Per tant:

«A Catalunya és possible tot menys fer-se un sou escrivint pel gust d'escriure. Existeixen oficinistes de la literatura, empleats en filosofia, contramestres d'obraders culturals, manys d'idees, bons tècnics que les llimen, les ajusten, les poleixen i les encaixen a la perfecció; doctors en tota mena de lleis estètiques (diguem-ne escarcellers espirituals) i mestres de gimnàstica filològica que cobren, per pur amor a la pàtria, de no se sap quins diastres d'organismes inventats precisament per ells mateixos. Però senyaleu-me un solitari que, solitàriament, amb l'art seu, amb el que surti de la seva intel·ligència fecundada per la visió directa de la vida, pugui mantenir-se amb frugalitat, i jo cantaré un himne an aquest nostre públic calumniat, que té diners per a tot menys per a llibres».

Bertrana —«sol·licitat per tots els editors, però mal pagat també per tots»— comença ja aleshores la diatriba contra el periodisme que, anys a venir, trobarem reiteradament en la seva obra creativa. Perquè, des del seu punt de vista, el periodisme és una trampa per a l'escriptor que cerca un sou per sobreviure, l'habitua a un exercici purament mecànic i li anihila l'estil i la personalitat individual, fins a fer-lo indistint dels altres. I es pregunta:

«Entretant, què s'ha fet dels novel·listes, els narradors, els contistes i els de la prosa lírica? On són en Ruyra, la Víctor Català —en Pous i Pagès fa d'empresari— i alguns d'altres que no preciso, per a donar lloc a què el que es senti amb valor per a figurar al costat dels citats ell mateix s'hi posi? On són, pregunto?».

B. Bertrana

sang i a foc, contra el company o contra l'amic. Més val fer obres dolentes i saber-les dur a port que fer-les bones i dormir-se a la palla. Altrament, si veiessin la cara que posen els còmics i empresaris en sentir parlar dels literats! Per a ells una comèdia o drama escrit literàriament és quelcom que els esborrona. No, per Déu, res literari no. Tot seguit vénen els calaixos escurats i uns quants espectadors que pesen figues i es petrifiquen en llurs seients, d'on cal arrabassar-los amb ternals, feina que augmenta les despeses. L'escriptor que tasta els èxits teatrals difícilment sap passar-se'n sense aplaudiments i diners!...

Qui és prou sant per refusar-los? Qui és prou sant per girar l'esquena al públic i als drets d'autor i fer el propòsit de treballar per a ell i llançar la seva obra al carrer a fi que cadascú la paladegi tot sol, en la intimitat de la cambra i del coixí. Qui, avesat als esclats d'entusiasme, als crits de l'autor, als què?, sabrà avenir-se al silenci que esdevé després de publicar un llibre, silenci que produeix la sensació depriment d'haver-lo tirat a un pou, silenci que a vegades ni els crítics interrompen?

Quant al periodisme, és un ofici abassegador.

En el periodisme tenim el capatàs, la reglamentació, la disciplina més o no tan militar; i en les hores que l'escriptor se n'allibera, se sent encara esclau, dominat per la rutinària confecció de frases i paràgrafs i de llocs comuns, empastifat del baf del maquinisme de la literatura que acaba d'expel·lir. Aleshores li costa de tornar a prendre la ploma. És menjar sobre pair. És voler paladejar una llatinadura amb l'estómac ple de faramalla. Jo, entengui's bé, no blasmo la literatura periodística. És una cosa digna i bona, però quan un hom aspira a una altra de millor ens sembla menys bona i digna del que realment és. El periodisme per al poeta i l'escriptor imaginatiu té una horrible semblança amb el purgatori. La paraula sola em suggereix la visió d'una pila d'ànimes nues i arraulides amb les mans juntes, l'esguard al cel, resant i sospirant en espera d'una mà caritativa, purament

Era la primera vegada que es plantejava, i que es feia amb uns termes prou ajustats a les autèntiques causes que la provocaven, la crisi de la novel·la en el Noucentisme. Continuava, conscient que la base de tota professionalització és la novel·la i que la professionalització s'hauria d'assolir amb la més simple normalitat del treball:

«Creieu que la fecundació espiritual de Catalunya s'és estroncada aixís com aixís? Creieu que el nostre renaixement literari no podia durar més que lo que duren unes mitges soles? Us penseu bonament que no hi ha altres Ruyra, altres Víctor Català enterrats ans de néixer, per aquestes comarques i per aquesta ciutat, emplenant fulles de paper comercial i, per a més vitesa, escrivint-les a màquina?»

Desenganyeu's, això mai no es podrà saber. Lo que és evident és que no hi ha un sol escriptor a Catalunya que pugui fer ostentació d'una mala torreta, d'un mobiliari un poc luxós, d'una vida ordenada, amb unes hores d'esplai després de les de labor calmosa, conscient, tranquil·la, amb el fruit de les quals hagi pogut guanyar la torre, el mobiliari i la pau de la família. Un exemple així, un només, en manca per enterar-nos de si les vocacions i les disposicions sobreviuen a les penalitats o les penalitats poden reduir-les a la quietud.

La diatriba final, doncs, el porta a atacar frontalment el Noucentisme i la política d'imatge que s'està portant a terme, allò, justament, que l'exclou no només de la normalitat (inexistent), sinó també dels esforços per crear-la:

«Dia vindrà que sols els buits es vendran lo que porten dintre.

Allavors, seguirem dient que el classicisme és l'expressió de la nostra plenitud.

Però el burgès, el ric, el que pot gastar, i pot protegir, i pot fer pàtria, seguirà somriguent.

Convençut de que amb l'Atracció de Forasters, l'engrandiment del Port i un tramvia subterrani ja n'hi ha prou per a la prosperitat i el bon nom de Barcelona, hostatge de l'ànima catalana».

Era el primer pas d'un martelleig. Bertrana va anar-hi insistint. Problema individual i problema col·lectiu coincidien. El tema del mercat literari apareix com el teló de fons sobre el qual va prenent relleu la consciència de la crisi de la novel·la. Una consciència de la crisi ben viva ja, molt abans que Alexandre Plana no hi faci cap referència. Així, gairebé amb els mateixos termes que el 1913, als Jocs Florals de Sant Martí, el 1916, reprenia la cantarella: «Els bons catalans llegeixen profundes disquisicions sobre literatura —aigua de sinia— escrites en català, però han de recórrer a *La Novela* costa per entretenir-se». (5) És un exponent més, diu, del «batibull del nostre període constructiu». Aquesta és la incongruència:

«Quan anem a Madrid a demanar l'autonomia política i administrativa en nom del desenrotll moral i material de nostra gent; quan ho exigim apuntant la pistola de nostra literatura

gloriosa, que no se us ocorri preguntar on són en Ruyra, la Víctor Català, en Pous i Pagès, l'Enric de Fuentes, etcètera, etcètera, ni tampoc on portareu una obra literària per a treure'n el preu del paper que haveu esmerçat escrivint-la, ni sobre quina basa de venda calcularia un editor patriota si s'atrevis a editar-la a compte d'ell —que no s'hi atreviria. I jo no sé quina força de convenciment pot tenir la literatura d'un país on els escriptors amb renda deixen la ploma i els sense renda la deixen per escriure a màquina».

Invariable, la solució de Bertrana al problema no pot ser sinó la messiànica, la redemptorista, la del color i el sacrifici personal. Tots els camins, també en aquests temes, menen a Roma:

«Jo servo una esperança, però; l'esperança en els que escriuen obeint una imperiosa necessitat espiritual, els qui bé o malament no saben ni poden fer altra cosa, els que s'assemblen a mi mateix; massa honrats per ésser comerciants, massa cànids per ésser propietaris, massa contemplatius i somniadors per assolir l'activitat de l'esquirol en gàbia rotativa; tipus que saben del cert que el mateix foren pobres en el terrible turment d'una professió contra voluntat que cantant la llum del sol, la tendresa dels infants, l'ànima del mar i de les muntanyes i esbrinant els aspectes de la vida i les harmòniques manifestacions de la natura.

El qui ha nascut per suïcida no hi ha força humana que el desvii».

Recorda, Bertrana, una picardiosa cançó francesa: la mare retreu als fills la misèria a la qual els ha condemnat un pare incorregible; els fills li responen: «Així que serem grans, rataplam!, seguirem ses petjades». El Bertrana que s'assembla a ell mateix, l'escriptor satíric, rebel, incorregible, incòmode i acusador, té ben clar com s'han de resoldre els problemes:

«En aquest rataplam! subversiu i poca-vergonya hi ha la salvació de la literatura nostra».

Jordi Castellanos és professor de Literatura Catalana Contemporània (UAB).

Notes

- (1) Vegeu-la publicada per Carmina PORTELL. «La marxa de Girona de Prudenci Bertrana». *Revista de Girona*, XXXV, núm. 135 (juliol-agost 1989), pp. 78-79.
- (2) M. ROBIN. «Prudenci Bertrana», *El Poble Català*, 9-III-1913.
- (3) Vegeu RIBERA ROVIRA. «La cua de palla». *El Poble Català*, 7-V-1914 i Frederic PUJOLÀ. «Una carta», *El Poble Català*, 27-V-1914.
- (4) B. P. BERTRANA. «Heus aquí l'enemic». *El Poble Català*, 10-VIII-1913. Les citacions que segueixen, fins que no indico altra cosa, provenen d'aquest article.
- (5) Prudenci BERTRANA. «Opinions. Discurs presidencial dels Jocs Florals de Sant Martí, organitzats per la Joventut «Els Néts dels Almogàvers», *Ofrena*, I, núm. 2 (desembre 1916), pàg. 13. Les citacions que segueixen provenen d'aquest discurs.